

IZABELA SPIELVOGEL

Katedra Podstaw Fizjoterapii Instytutu Fizjoterapii Politechniki Opolskiej

KAMILA DZIEWIOR

Wydział Architektury UWr

Ołtarz Zmarłych w baptysterium bazyliki mniejszej pw. św. Jakuba St. Apostoła i św. Agnieszki w Nysie jako interesujący zabytek śląskiej sztuki sakralnej

Celem artykułu jest przybliżenie czytelnikom dzieła sztuki, jakim jest ołtarz znajdujący się w kaplicy Zmarłych bazyliki mniejszej pw. św. Jakuba St. Apostoła i św. Agnieszki w Nysie, który jest rzadkim przykładem śląskiego zabytku z przedstawieniem zbawienia dusz czyśćcowych. Ołtarz ten powstał przed 1651 r. dzięki fundacji nyskiej mieszczańki – Anny Gritzner, jako wotum upamiętniające zmarłych i poległych podczas wojny 30-letniej. Nysa podczas tej wojny była wielokrotnie najeżdżana przez wojska, także ze względu na to, że była to stolica biskupa wrocławskiego. Na przykład: w 1642 r. miasto zaatakowały wojska szwedzkie. Po kilkutygodniowym oblężeniu Szwedzi nałożyli na Nysę wysokie kontrybucje¹, których gwarantem miało być wydanie zakładników, wśród których byli duchowni katoliccy. Plan podpalenia miasta na odchodnym udaremniła Szwedom pogoda. Ze względu na datę powstania interesującego nas ołtarza, należy cofnąć się w czasie do okresu reformacji, którą rozpoczął w 1517 r. Marcin Luter.

1. Ramy kulturowe i historyczne powstania ołtarza

Protestantyzm na Śląsku rozwijał się bardzo dobrze z kilku przyczyn: katolicyzm był osłabiony po walkach z husytami, dodatkowo XVI w. był okresem, kiedy modnym stał się model człowieka uczonego, znającego się na wielu sprawach,

¹ J. MANDZIUK, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, Warszawa 1998, s. 114.

choć niekoniecznie pobożnego. Istotne były także względy finansowe; wierni byli zmęczeni płaceniem za kolejne walki z innowiercami, czy za odpusty i sakramenty, oraz względy polityczne, takie jak przechodzenie na protestantyzm śląskich możnych panów, którzy przyjmując nową religię, wymagali tego od swoich poddanych². Kościół katolicki reagował na to w różny sposób, np. bp Jakob von Salza zaproponował w 1524 r. utworzenie centrum naukowego w Lipsku, w którym mogliby się kształcić duchowni katolicy³. Reakcja katolików była jednak mocno spóźniona. Zareagowano zwołaniem Soboru Trydenckiego (1545–1563), na którym ustalono min. dogmat o istnieniu czyśćca oraz dogmat o prawdziwej ofierze Chrystusa na ołtarzu podczas przemienienia. Na Śląsku postanowienia Soboru Trydenckiego zostały przyjęte dopiero w 1580 r., kiedy to biskup wrocławski Martin Gerstman zwołał synod we Wrocławiu⁴. W 1555 r. ustanowiono pokój augsburski, czyli pokój religijny, który dawał protestantom swobodę religijną. Uznany został na terenach niemieckich, lecz początkowo król Czech Ferdynand I Habsburg, który miał we władaniu Śląsk, nie pozwolił na uznanie postanowień pokoju na jego ziemiach. Tutaj większe znaczenie miała polityka niż religia, ponieważ Habsburg bał się utraty Śląska, jednak gdy sam został cesarzem niemieckim, wydał pozwolenie na wprowadzenie w życie wspomnianych postanowień⁵. Z powodów religijnym odbywały się w tym czasie krwawe bitwy i oficjalnie, i nieoficjalne, często związane z obrazami oraz z odbieraniem kościołów katolikom przez protestantów i protestantom przez katolików. Przykładem może być tutaj zbrojna walka w Oławie z 1607 r., kiedy to starano się usuwać protestanckich kaznodziejów i zmuszać mieszkańców do chodzenia do katolickiego kościoła pod groźbą wysiedlania lub utraty stanowisk⁶. Walki toczyły się nie tylko na polu religijnym, ale również na politycznym, na które sama religia miała ogromny wpływ. Habsburgowie jako władcy katolicy chcieli wypłenić ze swoich ziem protestantów, w których widzieli zagrożenie, ponieważ grupa ta tworzyła pewną autonomię. Liczne zwady i kłótnie między Habsburgami a protestantami doprowadziły do zagęszczenia atmosfery na polu politycznym, co z kolei doprowadziło do wybuchu wojny. Jej początek można upatrywać w defenestracji praskiej, która miała miejsce 23 maja 1618 r., a jej celem było demonstracyjne wypowiedzenie posłuszeństwa cesarzowi przez stany czeskie, zaś jej głównym powodem miało być niedotrzymanie

² J. MANDZIUK, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, s. 12–14.

³ M. CZAPLIŃSKI, E. KASZUBA, G. WAŚ, R. ŻERELIK (red.), *Historia Śląska*, Wrocław 2012, s. 151.

⁴ J. MANDZIUK, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, s. 67–69.

⁵ M. CZAPLIŃSKI I IN., *Historia Śląska*, s. 154.

⁶ *Tamże*, s. 159.

obietnic z listu majestatycznego, który m.in. dawał wolność religijną protestantom na ziemiach Habsburgów oraz zakazywał ustanawiania duchownych na miejsce generalnego starosty Śląska. W 1620 r. odbyła się decydująca bitwa pod Białą Górą, w której zorganizowane wojska Habsburgów pokonały wojska protestantów złożone z różnych narodowości i mało sprawnych politycznie grup, w których panowała głęboka nieufność⁷. Pomimo zwycięstwa Habsburgów, wynik bitwy nie zakończył wojny. Po jej zakończeniu ruszyła ostra rekatolicyzacja, która miała miejsce głównie na ziemiach należących do duchownych, jak np. w Nysie. Polegała ona na odbieraniu majątków protestantom, chyba że zdecydowali się przejść na wiarę katolicką⁸.

W 1632 r. na Śląsk wkroczyły wojska szwedzkie, brandenburskie i saksońskie, których państwa były potęgami protestanckimi. W tym czasie Śląsk był miejscem starcia się czterech wielkich armii (trzech protestanckich i jednej katolickiej), które korzystały z zasobów mieszkańców, doprowadzając do ich ubożenia oraz realizując swoją misję, która polegała na przymusowym nawracaniu to na wiarę katolicką, to na protestancką. W latach 1633–1635 Śląsk czynnie brał udział w wojnie, lecz ponosił na tym ogromne straty, do których zaliczyć należy: zdziesiątkowanie ludności, utratę autonomii środowisk protestanckich oraz ograniczenia wolności religijnej⁹. Pokój westfalski podpisany w 1648 r. w wielu punktach dotyczył Śląska, którego Habsburgowie mimo wojennej zawieruchy nie wypuścili z rąk. Protestantom zagwarantowano wolność religijną, lecz ograniczono ich prawa. Protestanci musieli oddać większość zabranych katolikom kościołów, w zamian za co mogli wybudować trzy kościoły pokoju: w Głogowie, Jaworze i Świdnicy¹⁰. Wojna pozostawiła ogromne zniszczenia. Zaliczyć do nich można zarówno zniszczenia materialne, jak i straty w ludności, która została w wielu miejscowościach zdziesiątkowana nie tylko przez działania wojenne, ale również przez liczne zarazy. Bardzo dużą cenę poniósł Śląsk na polu ekonomicznym. Dawniej bardzo bogaty region, wyzyskiwany przez liczne wojska przez ok. 30 lat, nie potrafił już odzyskać dawnego bogactwa¹¹. Nysa podczas wojny była najeżdżana przez liczne wojska, na co wpływ na pewno miał fakt, iż była to stolica biskupa wrocławskiego. Jedną z takich wizyt miasto zawdzięczało przywódcy protestantów, Fryderykowi II, który po klęsce pod Białą Górą, chcąc nadal

⁷ *Tamże*, s. 160–166.

⁸ *Tamże*, s. 167–168.

⁹ *Tamże*, s. 171

¹⁰ *Tamże*, s. 172–173

¹¹ *Tamże*, s. 174.

walczyć z cesarzem, przeprowadził swoje wojsko m.in. przez księstwo nyskie, pozostawiając za sobą ogromne zniszczenia¹².

2. Opis ołtarza z nyskiej kaplicy Zmarłych

Ołtarz posiada jedną oś wyznaczoną przez trzy obrazy, po jednym w zwieńczeniu i w częściach retabulum. Na każdej kondygnacji główny element ujęty jest jedną lub dwoma parami pełnoplastycznych rzeźb przedstawiających świętych. Opisany schemat można przyrównać do edikuli, gdzie figury pełnią funkcję kolumn. Ołtarz schodkowo zwęża się ku górze. Poszczególne uskoki złagodzone są poprzez rzeźby świętych oraz uszaki. W całości przeważają elementy wertykalne, do których należy zaliczyć głównie wydłużone postaci rzeźb, natomiast mocnymi elementami horyzontalnymi są elementy belkowania z gierowanymi gzymsami, oddzielające od siebie poszczególne części ołtarza¹³. Mensa ołtarzowa przyjmuje formę prostopadłościanu, do którego w tylnej części dodano dwie prostopadłościennne bryły stanowiące cokoły pod rzeźby. Mensa nakryta jest antepedium o rokokowym ornamentem, który układa się wokół owalnych otworów. Wspomniane bryły ujmujące mensę posiadają konsolki z wolutami na bokach, ornament liściasty z przodu oraz elementy astragalu u dołu. Sześcioboczne tabernakulum jest najbardziej skomplikowaną bryłą całego ołtarza. Znajduje się ono nad mensą i jest równie szerokie, jak ona. Bryła przyjmuje kształt trapezoidalny i dzieli się na 5 wyraźnych ścianek, które należy podzielić na trzy grupy. Skrajne ścianki, będące drzwiczkami, mają kształt trapezu prostokątnego, środkowe natomiast są o połowę węższe i zakończone łukiem wklęsło-wypukłym. Wszystkie cztery ściany są przeszklone i otoczone dekoracyjną ramą. Centralna część tabernakulum wyróżnia się od pozostałych. Połączono w niej szerokość skrajnych drzwiczek oraz wklęsło-wypukły łuk. Tak jak pozostałe, otoczono ją ramą, jednak nie wypełniono szkłem. W środkowej części został powtórzony jej kształt w innym kolorze, z monogramem IHS z krzyżem w centrum. Wszystko zdobione jest rokokowym ornamentem oraz uskrzydłonymi główkami aniołków na tle kotary. Całość wieńczy rodzaj wysokiego, wydętego baldachimu o dynamicznej formie¹⁴. Tabernakulum ujęte jest postaciami dwóch świętych stojących na wyżej wspomnianych prostopadłościennych bryłach. Z le-

¹² J. MANDZIUK, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, s. 114.

¹³ J. PALIWODA, *Ołtarz baptysterium przy kościele św. Jakuba w Nysie*, Wrocław 1981 (mps pracy magisterskiej), s. 45.

¹⁴ A.M. BARSKI, *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich ołtarza z kaplicy baptysterium z kościoła p.w. św. Jakuba i Agnieszki w Nysie*, Nysa 2008, s. 27.

wej strony stoi św. Jakub Starszy z laską pielgrzyma w prawej ręce i księgą w lewej oraz kapeluszem z muszlą na głowie. Z prawej strony jest św. Stanisław w biskupim stroju z pastorałem oraz Piotrowinem u stóp. Dwukondygnacyjne retabulum ołtarza oddzielone zostało od tabernakulum wspomnianym już belkowaniem z gzymsem, który pełni również rolę cokołu dla rzeźb. Dolna kondygnacja retabulum jest główną częścią ołtarza i jednocześnie największą. Składa się ona z obrazu przedstawiającego Ukrzyżowanie oraz dwóch figur świętych, które stoją po jego obu stronach. Obraz umieszczony został w ramę w kształcie pionowego prostokąta zakończonego łukiem dwuramiennym. Przedstawienie podzielone jest na dwie części przez Chrystusa na krzyżu, który zajmuje całą wysokość obrazu. Na krzyżu przybity jest *titulus* z napisem: IESVS NAZARENVUS REX IVDEORVM (Jezus Nazareńczyk Król Żydowski). Lewa strona w dolnej części przedstawia Mszę św. odprawianą przy ołtarzu, który jest podobny do ołtarza, na którym przedstawienie się znajduje. Po prawej stronie u dołu pokazano czyściec oraz anioły rozmawiające z grzesznikami, natomiast u góry widać anioła lecącego ku niebu, niosącego na rękach jednego z grzeszników. Nad obrazem w przyłęczach pojawiają się uskrzydłone główki aniołków. Postacie stojące po obu stronach obrazu to św. Barbara z lewej i św. Anna z prawej strony. Św. Barbara trzyma w prawej ręce wieżę, w której drzwiach znajduje się kielich z hostią. Jej odsłoniętą głowę zdobi korona. Św. Anna przedstawiona jest w typie samotrzeć z Maryją na prawym i Jezusem na lewym ręku. Jej włosy przykrywa chusta. Obie święte mają statyczne pozy, ledwo poruszone, a fałdy ich szat ostro zakończone. Identyczna stylistyka będzie powtarzać się przy kolejnych sylwetkach świętych. Rzeźby stoją na wysuniętym gzymsie oraz małym cokole. Pod belkowaniem na osi figur znajduje się odwrócona do góry nogami piramidalna kompozycja stylizowanych liści. Za postaciami świętych umieszczono niewielkie, płytkie nisze zamknięte stylizowaną muszlą oraz baldachim, wychodzący z belkowania powyżej. Nisze dodatkowo okalają ornamenty małżowinowo-chrząstkowe, pojawiające się w całym ołtarzu¹⁵.

Górna kondygnacja retabulum jest znacznie mniejsza od poprzedniej, lecz ma bardzo podobny układ kompozycyjny. Architektoniczna część jest szerokości obrazu z dolnej kondygnacji i składa się ona z obrazu ujętego parą figur. Różnica w szerokości obu kondygnacji została złagodzona ornamentalnymi uszakami, na których końcach stoją kolejne rzeźby świętych. Kształt obrazu niemal dosłownie powtarza formę obrazu Ukrzyżowania; wyjątkiem jest zakończenie go łukiem nadwieszonym. Obraz przedstawia w dolnej części grupę aniołów, z których dwa unoszą kobietą postać do Boga Ojca, znajdującego się w górnej części kompozycji.

¹⁵ A.M. BARSKI, *Dokumentacja prac konserwatorskich*, s. 31.

Bóg siedzi na tronie z chmur niesionym przez małe aniołki i patrzy w dół na postać niesioną ku Niemu. Główki grupy aniołów u dołu tworzą łuk odwrotny do łuku obrazu, dzięki czemu przestrzeń przy postaci Boga Ojca jest prawie pusta. Postać Boga wyróżniona została również kolorem. Tematem obrazu prawdopodobnie jest symboliczne ukazanie duszy, która zasłużyła na niebo. Cały obraz ujęty został w profilowaną ramę o opisanym wyżej kształcie, która z kolei wpisana została w kolejną ramę – prostokątną o ornamentcie z wolich oczek. Pierwsza para figur znajdująca się bliżej obrazu stoi na konsolach ozdobionych ornamentem, natomiast za rzeźbami, podobnie jak w niższej kondygnacji, znajdują się płytkie nisze zakończone stylizowaną muszlą¹⁶. Po lewej stronie umieszczona została św. Katarzyna Aleksandryjska z palmą męczeństwa w lewej ręce oraz drewnianym kołem przy lewej nodze i – podobnie jak św. Barbara – jest ukoronowana. Prawa figura przedstawia św. Jadwigę Śląską, o bosych stopach, z modelem kościoła na lewej ręce oraz w chuście i koronie na głowie. Nad obiema postaciami zauważyć można baldachim. Druga para świętych to Jan Ewangelista z lewej strony i Jan Chrzciciel z prawej. Pierwszy z nich ma przy swojej prawej nodze orła, w lewej ręce trzyma kielich, prawą wykonuje gest błogosławieństwa, a wokół jego głowy widnieje promienista aureola. Drugi ze św. Janów przedstawiony został z barankiem przy nogach, na którego wskazuje prawą dłoń, oraz z krzyżem z szarfą trzymany w lewej ręce. Zwieńczenie ołtarza również zostało oddzielone od pozostałych części belkowaniem, z tą tylko różnicą, że w centrum fryzu, który jest na całej długości, pojawia się główka uskrzydłego aniołka. Samo zwieńczenie przyjmuje formę medalionu w ramie zdobionej ornamentem małżowinowo-chrząstkowym oraz główką uskrzydłego aniołka. W medalionie znajduje się owalny obraz przedstawiający Gołębicę Ducha Świętego. Cały ołtarz utrzymany jest w czerni i złocie. Oprawa architektoniczna oraz atrybuty przy figurach świętych są koloru czarnego, natomiast dekoracje oraz szaty świętych są złoczone. Rzeźby części retabulum posiadają polichromie części ciała i włosów o naturalnych kolorach, natomiast postacie świętych Jakuba i Stanisława są całe złoczone. Obrazy utrzymane są w różnych tonacjach barwnych. Główny obraz jest w tonacji zimnej, ciemnej z wyraźną dominantą kolorystyczną w postaci Chrystusa o jasnym kolorzycie skóry. Pozostałe obrazy utrzymane są w ciepłych tonacjach.

¹⁶ J. PALIWODA, *Ołtarz baptysterium przy kościele św. Jakuba w Nysie*, s. 53.

3. Treści ideowe ołtarza – analiza ikonograficzna

Główny obraz ołtarza przedstawiający Ukrzyżowanie z duszami czyśccowymi oraz z Mszą św. posiada liczne pierwowzory, a jeszcze więcej naśladowców. Można wyróżnić tutaj kilka podstawowych typów ikonograficznych z celowym pominięciem typów Ukrzyżowania, ze względu na ich mnogość. W kręgu zainteresowań pojawiają się dzieła podejmujące temat Mszy św., czyścica i dusz czyśccowych, oraz takie, które będą łączyć w sobie wymienione wyżej elementy. Poszukiwania wzorca najlepiej zacząć od obrazów podejmujących temat czyścica. W czyściec wierzono od pierwszych wieków chrześcijaństwa, jednak Kościół oficjalnie uznał dogmat o czyściecu dopiero na Soborze Trydenckim¹⁷. Wszystko to odbiło się na sztuce, i o ile przed soborem również przedstawiano czyściec, o tyle po soborze obserwujemy wzrost zainteresowania tą tematyką. Sam czyściec często jest elementem w obrazach o tematyce sądu ostatecznego, więc aby wykluczyć te przedstawienia, zostanie dodane kolejne kryterium pomocne w poszukiwaniach wzorców do nyskiego ołtarza, którym tym razem będzie Msza św. Aby jeszcze bardziej zawęzić poszukiwania, spośród wizerunków mszy świętych zostaną wybrane takie, w których ukazano moment podniesienia. Początków połączenia Mszy św. z czyścem niektórzy badacze dopatrują się w przedstawieniach Mszy św. Grzegorza Wielkiego. Św. Grzegorz I podczas sprawowanej przez siebie Mszy św. miał zwątpić w prawdziwość przeistoczenia chleba i wina w ciało i krew Chrystusa. Wówczas pokazał mu się Pan Jezus, z którego ran spływała krew prosto do kielicha. Przykładem może być nieistniejący już obraz z kościoła Mariackiego w Lubece z XV w.¹⁸ Zdarzają się też dzieła, na których dodatkowo pojawiają się dusze czyśccowe. Jednym z takich dzieł jest obraz z kościoła św. Kuniberta w Koloni pochodzący z ok. 1470 r. Na pierwszym planie tego obrazu widać klęczącą postać świętego przed ołtarzem, na którym jest Chrystus pokazujący swoje rany. Natomiast z prawej strony ołtarza widać niewielką scenę, w której anioł wyciąga z ognia czyśccowego jedną z dusz. Kolejnym bardzo podobnym przykładem może być obraz z kościoła św. Mikołaja w Lippstadt z 1520 r., gdzie również w prawym dolnym rogu zobaczyć można niewielkie postacie skąpane w czyśccowym ogniu. Obraz z 1600 r. znajdujący się dziś w kościele św. Piotra w Imioli, a wykonany przez malarza Calvaertiego, jest inną propozycją przedstawienia mszy św. Grzegorza. Zmienia się cała kompozycja; jest już całkowicie barokowa. Obraz z lewej strony przedstawia św. Grzegorza podczas odprawiania Mszy św., który patrząc w górę, prawą ręką

¹⁷ K. MOISAN-JABŁOŃSKA, *Obraz czyścica w sztuce polskiego baroku: studium ikonograficzno-ideologiczne*, Warszawa 1995, s. 23.

¹⁸ *Tamże*, s. 31.

wskazuje w dół, w stronę czyśćca. Lewa strona obrazu zajęta została przez postać św. Augustyna, wstawiającego się za zmarłymi. Na górze obrazu przedstawiona została Maryja z Dzieciątkiem; to do niej zwracają się święci z prośbą o pomoc dla dusz w czyśćcu. U dołu obrazu jest czyściec, oddzielony od świętych schodkową posadzką. Wszystkie dusze z czyśćca patrzą ku górze, oczekując ratunku, którego uosobieniem jest centralna postać anioła, wyciągająca z czyśćca duszę kobiety. Obraz ten skupia się na wstawiennictwie świętych i roli Maryi w dziele zbawienia, lecz został tu przytoczony, ponieważ przedstawia też Mszę św. Jest również dobrym przykładem na to, jak szeroki jest temat czyśćca w sztuce oraz że często łączono wiele wątków ikonograficznych razem. Do najczęstszych należy przedstawienie ukrzyżowanego Chrystusa, którego krew spływa na dusze cierpiące w czyśćcu. Przykładem może być drzeworyt z 1791 r. znajdujący się w Częstochowie, przedstawiający ukrzyżowanie i dusze czyścicowe, na które spływa krew Pana Jezusa. Bardzo podobne przedstawienie z ukrzyżowanym Chrystusem i czyścicem prezentuje grafika Johanna Pfeffela z połowy XVIII w., znajdująca się obecnie w Muzeum Etnograficznym w Krakowie. Różnicą jest anioł klęczący pod krzyżem, zbierający do kielicha spływającą krew z ran Chrystusa.

Do wymienionych wyżej typów ikonograficznych dodać należy grupę Ukrzyżowania z Matką Bożą, Marią Magdaleną i św. Janem, u których stóp przedstawiono adorujące dusze czyścicowe. Adoracja Chrystusa na krzyżu lub Najświętszego Sakramentu przez dusze czyścicowe również pojawiała się w sztuce. Przykładami mogą być tutaj obrazy z kościoła parafialnego z miasta Zamarski z przełomu XVII i XVIII w. Oba przedstawiają adorację zarówno Najświętszego Sakramentu, jak i Trójcy Świętej.

4. Zbawienie dusz czyścicowych w nyskim ołtarzu

Ołtarz z kaplicy Zmarłych w Nysie jest dziełem o wielu elementach, które razem tworzą pewną ideową całość. Zanim jednak wszystkie elementy zostaną szerzej omówione, należałoby się zastanowić nad wymową całości dzieła. W interpretacji pomaga nazwa kaplicy oraz czas powstania całego dzieła. Jak zostało to już wcześniej wspomniane, Nysa poprzez wojnę 30-letnią bardzo ucierpiała nie tylko przez przemarsze wojsk oraz działania wojenne, ale również przez liczne zarazy, a ludność miasta w tym okresie znacznie się pomniejszyła. Ołtarz powstał po 1650 r., czyli kilka lat po zakończeniu wojny. Można by więc na tej podstawie wysnuć wniosek, iż dzieło powstało dla uczczenia ofiar wojny. Spośród licznych elementów ołtarza wyróżnia się centralny obraz, który jest jego zwornikiem kompozycyjnym oraz ideowym. Obraz zawiera w sobie trzy elementy istotne dla wiary katolickiej: Ukrzyżowanie, Mszę

św. oraz czyścić¹⁹. Jest to czas, kiedy katolicy cieszyli się swoim zwycięstwem nad protestantami i manifestowali swoją wiarę m.in. w sztuce. Temat czyśćca po Soborze Trydenckim stał się popularny, ponieważ jego istnienie zostało na soborze uznane za jeden z dogmatów Kościoła katolickiego²⁰, podczas gdy protestanci zanegowali jego istnienie. W omawianym ołtarzu czyściec pełni kluczową funkcję, ponieważ całość poświęcona jest duszom zmarłych podczas wojny, a co za tym idzie, również ratowaniu tych dusz z czyśćca poprzez modlitwę i Mszę św. Msza św. również znajduje się na obrazie, co dowodzi, iż łączono ją z dziełem uwolnienia dusz czyścowych. Eucharystia pokazana jest w momencie podniesienia, który od Soboru Laterańskiego IV uważany jest za najważniejszy moment podczas Mszy św. Od XII w. podniesienie hostii zyskało teologiczne uzasadnienie w postaci nauki o prawdziwej obecności całego Chrystusa z ciałem i krwią w sakramentalnej postaci. Dodatkowo fakt, iż wierni przyjmowali Komunię pod jedną postacią, wzmógł kult Ciała Pana Jezusa nad kultem Jego Krwi. Wszystko to spowodowało, iż moment podniesienia Hostii stał się pewnego rodzaju symbolem Eucharystii.

Powstaje pytanie: Dlaczego umieszczono na obrazie Mszę św.? Sobór Trydencki potwierdził obecność Chrystusa oraz Jego ofiarę, która dokonuje się na każdej mszy świętej, tak więc jest ona zarówno pamiątką, jak i bezkrwawą ofiarą Pana Jezusa. Dlatego właśnie została ona na obrazie zestawiona z przedstawieniem ukrzyżowania, które jest krwawą ofiarą Chrystusa za grzechy ludzi²¹. Ukrzyżowanie pokazuje ofiarę, jaką Chrystus poniósł z miłości do ludzi. Umierając na krzyżu, Jezus uwolnił ludzi od grzechu i pokonał śmierć, dając nadzieję na życie wieczne²².

W głównym obrazie nyskiego ołtarza chodzi właśnie o podkreślenie istotnej roli ofiary Chrystusa na krzyżu, która uobecnia się w każdej Mszy św. Dusze zmarłych, które trafiają do czyśćca, są zdane już tylko na pomoc osób żyjących, przejawiającej się w modlitwie, a najbardziej w mszy świętej sprawowanej w intencji zmarłych. Cały proces zbawienia dusz został przedstawiony na obrazie. Na pierwszym planie jest ukrzyżowany Chrystus, któremu zawdzięczamy nadzieję życia wiecznego. Na drugim planie jest Msza św., która, jak już zostało to powiedziane, jest pamiątką oraz uobecnieniem ofiary Chrystusa. U dołu obrazu oraz na dalszym planie widać skutki ofiary Jezusa – i tej krwawej na krzyżu – i tej bezkrwawej na ołtarzu, jakimi są aniołowie wyciągający dusze z czyśćca i niosące je ku niebu.

¹⁹ J. KĘBOWSKI, *Nysa. Śląsk w zabytkach sztuki*, Wrocław 1972, s. 15.

²⁰ Szerzej na temat formowania się katolickiej nauki o czyśćcu zob.: Z.J. KUJAS, *Niebo w domu Ojca, czyściec dla kogo, piekło w oddaleniu*, Kraków 2010, s. 344–358.

²¹ M. JANOCZA, *Missa in arte polona. Ikonografia Mszy św. w średniowiecznej i nowożytnej sztuce polskiej*, Warszawa 1998, s. 40.

²² M. MRÓZ, *Opowieść o naszym kościele*, Nysa 1999, s. 18.

Środkowy obraz jest centrum kompozycji, choć zawiera w sobie najważniejsze elementy, to jednak jego treść zostaje dopełniona poprzez pozostałe obrazy i figury. Obrazy tworzą pewną centralną oś, która wykazuje pewne elementy ciągłości wydarzeń przedstawionych na obrazach. Wyżej został zinterpretowany centralny obraz, który miałby przedstawiać najważniejsze rzeczy w zbawieniu duszy. Kolejny obraz ukazuje Boga Ojcaw otoczeniu aniołów, który pochyla się w stronę niesionej ku niemu postaci. Na pierwszy rzut oka można by interpretować tę scenę jako wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny, jednak taka scena nie pasowałaby do wymowy poprzedniego obrazu. Wobec tego należałoby się zastanowić, czy obraz ten nie pokazuje duszy, która dopiero co została wyciągnięta przez anioła z czyśćca. Pomińjąc oczywisty fakt, iż temat wniebowzięcia NMP nie pasuje do kontekstu ołtarza, można dodać bardziej widzialne argumenty przemawiające za inną interpretacją. Po pierwsze, przedstawienie to nie pasuje do znanych typów ikonograficznych wniebowzięcia; po drugie, niesiona przez anioły postać nie posiada żadnych oznak świętości, a szata, jaką ma na sobie, sprawia wrażenie jakby narzuconej pośpiesznie na wcześniej nagą osobę. Argumentów można by wymienić więcej, lecz w tym miejscu nie na tym należy się skupić. Teza, jakoby obraz ten przedstawia zbawioną duszę, pasowałaby do kontekstu całego ołtarza. Dodatkowo jest niejako kontynuacją wydarzeń z obrazu poprzedniego, na którym widać anioły wyciągające dusze z czyśćca oraz niosące je ku górze. Obraz ten jest więc przedstawieniem końca drogi duszy człowieka, która dzięki modlitwom oraz Mszom odprawianym w jej intencji dotarła do końca swej wędrówki, czyli do domu Boga Ojca.

Obraz wieńczący ołtarz przedstawia Ducha Świętego pod postacią gołębic. Choć pozornie nie ma on już znaczenia w opowiadanej historii zbawienia dusz czyścowych, to jednak znajduje się na osi obrazów, a przy tym wieńczy cały ołtarz, więc nie może być tak całkiem bez znaczenia. Obecność Ducha Świętego jest rzeczą wręcz oczywistą, jeżeli weźmie się pod uwagę, kogo przedstawiono po poprzednich obrazach. Na pierwszym obrazie ukazano ukrzyżowanego Chrystusa, na drugim Boga Ojca, a więc logicznie rzecz ujmując, brakuje przedstawienia trzeciej osoby z Trójcy Świętej – Ducha Świętego. Został On więc pokazany pod dobrze znaną wszystkim chrześcijanom postacią białej gołębic. Obraz ten wieńczy ołtarz, tak jak Duch Święty dopełnia dzieło zbawienia ciągłą obecnością w życiu człowieka poprzez sakramenty. Całość dopełniają stojące po bokach ołtarza figury świętych. Wśród nich są: św. Barbara, Jadwiga, Katarzyna i św. Anna oraz św. Jan Chrzciciel razem ze św. Janem Ewangelistą. Dodać należałoby jeszcze św. Jakuba oraz św. Stanisława, jednak co do tych dwóch figur brak pewności, czy pierwotnie były wpisane w ideologię ołtarza. Przedstawieni święci nie są dobrani przypadkowo. Św. Jan Chrzciciel razem ze św. Janem Ewangelistą są patronami diecezji wrocławskiej, do której należała wów-

czas Nysa, a Jan Chrzciciel jest równocześnie patronem Nysy²³. Obaj święci są często przedstawiani w scenach sądu ostatecznego jako ci, którzy wstawiają się u Chrystusa za ludźmi. Św. Barbara pierwotnie była patronką kaplicy, co usprawiedliwia jej obecność na ołtarzu. Razem ze św. Katarzyną są patronkami dobrej śmierci oraz należą do grona czternastu świętych wspomóżycieli, których kult był bardzo popularny na Śląsku. Lokalną świętą i patronką Śląska jest również św. Jadwiga, natomiast św. Anna została umieszczona na ołtarzu prawdopodobnie jako patronka fundatorki. Wszyscy wymienieni wyżej święci zostali celowo dobrani w taki sposób, aby dopełnili ideologii ołtarza. Pomimo tego, iż każdy z nich osobno jest patronem innej sprawy, to łączy ich wstawiennictwo u Boga, o jakie proszą ich wierni. Kościół katolicki znał wstawiennictwo świętych za ludźmi i bardzo często w sztuce to pokazywano. Święci przedstawieni na ołtarzu są dodatkowo jednymi z bardziej popularnych świętych nie tylko wówczas, ale także dzisiaj.

5. Podsumowanie

Analiza ikonograficzna ołtarza Zmarłych oraz analiza kontekstu jego powstania przez wzgląd na swoją rozległość wymagała poruszenia wielu wątków zarówno z dziedziny historii sztuki, jak i historii Kościoła na Śląsku. Poruszono zatem taką tematykę, jak: reformacja, kontrreformacja, wojna trzydziestoletnia, historia Nysy oraz zagadnienia związane z dogmatem o czyśćcu i nauką o Mszy św. w Kościele katolickim.

Zaprezentowane dzieło jest cennym zabytkiem, prezentującym wielowątkową i bogatą historię Śląska, pełniącym zarazem istotną funkcję dydaktyczną i moralizatorską. Ołtarz poddawany był przebudowom i renowacjom. Obok dodanych w XVIII w. tabernakulum i antepedium, na początku XX w. zostały usunięte dwie rzeźby ołtarzowe oraz uszaki z retabulum. Obiekt przeszedł też co najmniej dwie renowacje. W 1985 r. wzmocniono konstrukcję, uzupełniono braki w warstwie rzeźbiarskiej oraz zmieniono kolory, kładąc różową marmoryzację. Niestety brakuje dokumentów opisujących dokładniej przeprowadzone wówczas prace, w tym również stan przed renowacją. Rok 1985 znamy dzięki informacji na ścianie za ołtarzem. Kolejna renowacja została przeprowadzona w 2008 r. i spośród wielu zabiegów, jakim wówczas został poddany ołtarz, wymienić należy przywrócenie pierwotnych kolorów oraz oczyszczenie całości²⁴.

²³ T. CHRZANOWSKI, *Rzeźba z lat 1560–1650 na Śląsku Opolskim*, Warszawa 1974, s. 34.

²⁴ Szerzej na ten temat zob.: A.M. BARSKI, *Dokumentacja prac konserwatorskich*.

The Altar of Departed Ones in the Baptistry of the Basilica Minor of St. James the Apostle and St. Agnes in Nysa as an Interesting Monument of the Silesian Sacred Art

Abstract

The Altar of the Dead in the baptistry of St. Jacob church in Nysa is a rare art monument with the presentation of Purgatory Souls. The article is an attempt to bring the object closer through a description, finding iconographic sources and ideological analysis of the work. The theme of Purgatory has found its place in the sacred art after the Council of Trent, and many iconographic themes have often been combined in his performances. The Altar of the Dead in Nysa is thus a work with many elements that together form a coherent, ideological whole. From these numerous elements of the altar, the central picture stands out, which is its compositional and ideological keystone. The painting contains three important issues for the Catholic faith: crucifixion, holy mass, and purgatory. In the Nysa altar, the depiction of purgatory plays a key role, because the work is dedicated to the souls of the dead that died during the war, and what goes with it is also to save these souls from purgatory through prayer. The altar from the baptistry of the church of St. Jacob is a valuable example of a seventeenth-century work of art in Silesia, presenting the artistic, cultural and moral values of the era and surroundings of Silesian burghers at that time.

Keywords: purgatory, Altar of the Dead, St. Jacob basilica, Nysa, Silesia.

Streszczenie

Ołtarz Zmarłych w baptysterium kościoła bazyliki mniejszej pw. św. Jakuba St. Apostoła i św. Agnieszki w Nysie jest rzadkim zabytkiem sztuki z przedstawieniem dusz czyścicowych. Artykuł jest próbą przybliżenia obiektu poprzez opis, odnalezienie źródeł ikonograficznych oraz analizę ideową dzieła. Temat czyścica po Soborze Trydenckim znalazł swe miejsce w sztuce sakralnej, a w jego przedstawieniach często łączono wiele wątków ikonograficznych. Ołtarz Zmarłych w Nysie jest więc dziełem o wielu elementach, które razem tworzą spójną ideowo całość. Z tych licznych elementów ołtarza wyróżnia się centralny obraz, który jest jego zwornikiem kompozycyjnym oraz ideowym. Obraz zawiera w sobie trzy istotne dla wiary katolickiej kwestie: ukrzyżowanie, Mszę św. oraz czyściec. W nyskim ołtarzu przedstawienie czyścica odgrywa kluczową rolę, ponieważ dzieło to poświęcone jest duszom zmarłych podczas wojny, a co za tym idzie również ratowaniu tych dusz z czyścica poprzez modlitwę. Ołtarz z baptysterium kościoła św. Jakuba jest cennym przykładem siedemnastowiecznego dzieła sztuki na Śląsku, prezentującym artystyczne, kulturowe i obyczajowe wartości epoki i środowiska mieszczańskich w tamtym czasie.

Słowa kluczowe: czyściec, ołtarz Zmarłych, bazylika mniejsza pw. św. Jakuba St. Apostoła i św. Agnieszki w Nysie, Nysa, Śląsk.

Bibliografia

- BARSKI A.M., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich ołtarza z kaplicy baptysterium z kościoła p.w. śś. Jakuba i Agnieszki w Nysie*, Nysa 2008.
- CHRZANOWSKI T., *Rzeźba z lat 1560–1650 na Śląsku Opolskim*, Warszawa 1974.
- CZAPLIŃSKI M., KASZUBA E., WĄS G., ŻERELIK R. (red.), *Historia Śląska*, Wrocław 2002.
- JANOCHA M., *Missa in arte polona. Ikonografia Mszy św. w średniowiecznej i nowożytnej sztuce polskiej*, Warszawa 1998.
- KĘBOWSKI J., *Nysa. Śląsk w zabytkach sztuki*, Wrocław 1972.
- KIJAS Z.J., *Niebo w domu Ojca, czyściec dla kogo, piekło w oddaleniu*, Kraków 2010.
- MANDZIUK J., *Historia kościoła katolickiego na Śląsku*. t. II: *Czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520–1742*, t. II. Warszawa 1995.
- MOISAN-JABŁOŃSKA K., *Obraz czyścica w sztuce polskiego baroku: studium ikonograficzno-ideologiczne*, Warszawa 1995.
- MRÓZ M., *Opowieść o naszym kościele*, Nysa 1999.
- PALIWODA J., *Ołtarz baptysterium przy kościele św. Jakuba w Nysie* (mps pracy magisterskiej), Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1981.

IZABELA SPIELVOGEL – dr, adiunkt w Katedrze Podstaw Fizjoterapii Instytutu Fizjoterapii Politechniki Opolskiej, historyk sztuki. Jest autorką publikacji naukowych i popularnonaukowych z zakresu medycyny uzdrowiskowej, balneologii, historii medycyny i sztuki oraz monografii dotyczących architektury sakralnej, oraz historii uzdrowisk. E-mail: i.spielvogel@po.opole.pl.

KAMILA DZIEWIOR – historyk sztuki specjalizująca się w rzemiośle artystycznym, absolwentka Uniwersytetu Śląskiego.

Fot. 1. Ołtarz zmarłych z chrzcielnicą

Fot. 2. Obraz główny ołtarza